

communicatiemiddelen voor doven (*)

katrien denef

Juist nu, op het moment dat de nood om te communiceren het hoogst was, konden we het niet. Onze eigen dochter en we kenden haar nauwelijks! Als ze nu eens niet beter werd? Ze kon een paar honderd woorden liplezen, maar ze kon niet eens haar eigen naam zeggen... Communicatie! Dat was ons onthouden. Een onbeheerste woede welde in me op. We waren bedrogen, het was niet eerlijk! Waarom? Waarom? Waarom? (Spradley, 1978:152)

De aanzet van dit artikel is de vaststelling dat gehoorgestoord zijn ingrijpende gevolgen heeft voor de ontwikkeling van de communicatie. Bij een communicatiebelemmering zoals doofheid is er iets wezenlijks verstoord, namelijk de sociale omgang, de interactie met de omgeving. Bepaalde communicatiemiddelen of -systemen kunnen mensen met een auditieve handicap helpen uit hun sociaal isolement uit te breken.

Hoe verloopt de communicatie van horenden met doven? Vanuit onze aanleg en onze opvoeding hebben wij, horenden, geleerd om op een bepaalde manier met elkaar om te gaan, waarbij we vooral woorden en gebaren - in de betekenis van gesticulatie - gebruiken om ons verstaanbaar te maken. In de omgang met auditieve gehandicapten voelen we ons vaak als een vreemdeling in hun wereld. De meesten van hen gebruiken niet zoveel woorden als wij om iets uit te drukken, of ze gebruiken ze niet met dezelfde bedoelingen. Vaak uiten ze andere geluiden, maken ze meer verplaatsingsbewegingen en zijn ze meer visueel ingesteld. Er zijn zoveel situaties waarin het moeilijk is om de betekenis van het gedrag - of het nu via de orale methode of via gebaren gebeurt - van dove mensen te begrijpen. Maar ook doven van hun kant hebben moeite om ons te begrijpen vanwege het feit dat we onze bedoelingen uitdrukken via de gesproken taal, een middel waarover de auditief gehandicapten niet of weinig beschikken. Om echt in communicatie te treden met doven dienen we rekening te houden met hun wijze van communiceren, en dienen we onze eigen wijze om iets mee te delen voortdu-

rend aan te passen aan hun begripsvermogen. Daarom is het zeer belangrijk alle mogelijke middelen aan te reiken die de communicatie kan vergemakkelijken.

Deze inleiding toont reeds de communicatiemoeilijkheid die er bestaat tussen doven en horenden. In dit artikel gaan we nu ten eerste doofheid als een communicatiehandicap kort belichten. Vervolgens bespreken we de belangrijkste communicatievormen waarvan doven zich bedienen. Daarna schetsen we de vier voornaamste communicatiemethodes vanuit de geschiedenis van het dovenonderwijs van het begin tot heden. Twee communicatiemethodes, mondeling (spraakafzien, spreken en gehoortraining) en visueel (vingerspelling en gebarentaal), spelen binnen elke opvoedingsmethode een belangrijke rol. Ze hebben, zoals zal worden aangetoond, vaak aanleiding gegeven tot een strijd tussen de voor- en tegenstanders van een bepaalde methode, zoals bijvoorbeeld de orale-manuele methodenstrijd. Ten slotte willen we benadrukken dat de term communicatievorm gebruikt wordt ter aanduiding van elke afzonderlijke wijze van communiceren zoals bijvoorbeeld het spreken, het gebruik van vingerspelling en het maken van gebaren. Communicatiemethode daarentegen duidt op de verschillende geëigende vormen die in samenhang met elkaar gebruikt worden. Anders gezegd, doven kunnen communiceren onder elkaar of met horenden via een combinatie van vormen, bijvoorbeeld het manualisme is een combinatie van vingerspelling en gebarentaal samen. Binnen de literatuur omtrent doofheid en slechthorendheid worden deze termen al te vaak verward.

We willen er wel op wijzen dat de communicatiehulpmiddelen in dit artikel buiten beschouwing worden gelaten. Deze technische hulpmiddelen stellen de dove mensen in staat gebruik te maken van een wekker, de deurbel, de telefoon, de babyfoon, televisie en middelen om de spreker beter te verstaan. Dankzij deze hulpmiddelen beschikken de doven over meer mogelijkheden om zelfstandig te kunnen communiceren.

AUDITIEVE HANDICAP EN COMMUNICATIE

Vanaf het eerste begin van ons bestaan is er sprake van interactie tussen kinderen en ouders, van samen-handelen, waaruit de communicatie en daarna de taal op een natuurlijke wijze voortkomen. Iedere mens neemt taal in zekere zin als iets vanzelfsprekends aan. Zonder de minste moeite en zonder dat het met uitgesproken instructie gepaard gaat, verwerven we al heel jong taal door te praten en meer bepaald door met onze ouders te communiceren. Iedere mens verwerft taal op dezelfde autonome manier; iedereen, met uitzondering van hen die doof zijn. Normaal

horende mensen zijn er zich niet van bewust dat doof zijn of worden een mens (bijna) volledig van de geluidswereld afsluit. Ze beseffen niet dat het gehoororgaan een belangrijk zintuig is, een onmisbare schakel in ons doen en laten. Wanneer ergens in die schakel een stoornis optreedt, ontdekken we pas wat voor een ingewikkeld orgaan het is. Hoe wordt het leven zonder gehoor ervaren? De ervaringen verschillen niet alleen volgens de graad van doofheid, maar ook volgens de leeftijd waarin de doofheid begint. Wanneer men doof is geworden nadat men de taal heeft geleerd, is men niet beter in staat dan iemand met een normaal gehoor te beseffen wat het wil zeggen om in stilte te worden geboren. *Postlinguale doofheid* wil met andere woorden zeggen dat de doofheid optrad nadat de spontane ontwikkeling van spraak en taal op gang zijn gekomen (Moores, 1978:7). Zeer kenmerkend voor postlinguale doven, voor wie spraak eens een ervaring was, is het horen (d.w.z. verbeelden) van 'fantoomstemmen' bij het liplezen. Dit is geen 'verbeelden' in de gewone zin, maar veeleer een onmiddellijke ervaring in het auditief correlaat (gebaseerd op ervaring en associatie). Dove mensen spreken van 'fantoomstemmen' die ze horen als iemand tegen hen praat, mits ze de bewegingen van de mond en het gezicht kunnen zien, en hoe ze de wind kunnen horen suizen als ze de boomkruinen zien bewegen. Het is een totaal andere kwestie - één die wezenlijk onvoorstelbaar is voor horende mensen (en zelfs voor postlinguale doven) - als het gehoor bij de geboorte ontbreekt of vóór de taalverwerving verloren gaat. Deze *prelinguale doven* vallen in een kwalitatief andere categorie. Voor die mensen, die nooit hebben kunnen horen, die geen auditieve herinneringen, beelden of associaties hebben, kan er nooit een illusie van geluid bestaan. Ze blijven in een wereld van totale, ononderbroken geluidsloosheid en stilte (1). Het horen van fantoomstemmen gebeurt natuurlijk niet bij prelinguaal doven, die nu eenmaal geen auditieve ervaring of beeldmateriaal hebben om op terug te vallen. Voor hen is liplezen - en ook gewoon lezen - een volledig visuele ervaring. Ze zien de stem, maar ze horen haar niet. Het is voor ons, sprekers en horenden, moeilijk om ons dergelijke 'stem' voor te stellen, net zoals het voor de doofgeborenen moeilijk is zich een klinkende stem voor te stellen (Sacks, 1989:24-25).

Het is een feit dat het beeld van de wereld in iemands geest wordt opgebouwd uit de indrukken die deze individuele geest uit de wereld om hem heen opdoet, en dat de communicatie met de buitenwereld moet worden onderhouden door een voortdurende stroom van zintuiglijke impressies. Ieder defect in deze informatiebron (in dit geval het oor) vindt zijn weerslag in de geestelijke of psychische conditie van het individu. Men begrijpt dan ook dat de communicatie van de mens met de wereld deels

bepaald wordt door het gehoororgaan. Auditief gehandicapten zijn er zich van bewust, zoals reeds gezegd, dat juist door hun handicap een vlotte communicatie met de horende medemens wordt verstoord. Doofheid wordt daarom ook terecht een *communicatiehandicap* genoemd. Het uitwisselen en inwinnen van informatie via communicatie is een typische menselijke bezigheid waarrond het hele wereldgebeuren draait. We communiceren in normale omstandigheden met de 'gesproken' taal. Het merendeel van de dove mensen kunnen zich echter niet uitdrukken via de gesproken taal, en zullen daarom andere (primaire) codes moeten aanwenden. Taal moet als een ruime term worden opgevat die zowel de gesproken taal als de gebarentaal omvat. Hier wringt nochtans het schoentje. Mensen verwarren vaak taal en spraak, alhoewel taal niet per definitie gesproken taal hoeft te zijn. Taal kan namelijk worden weergegeven in verschillende vormen: via het gesproken woord, via het schrift en via het maken van gebaren.

Doven kunnen dus niet op een gewone manier communiceren, ze kunnen de taal niet via het gehoor in zich opnemen. Dove kinderen verwerven daarom de taal via de ogen. Daarvoor zijn volgende visuele communicatievormen ontwikkeld.

DE VERSCHILLENDE COMMUNICATIEVORMEN VOOR DOVEN

Doven beschikken over visuele communicatiesystemen die echte talen zijn, in linguïstische complexiteit en communicatieve capaciteit helemaal niet de mindere van de gesproken talen. (Loncke, 1982)

Gezien de grote hoeveelheid visuele communicatievormen - waaronder een groot aantal minder bekende - is het onmogelijk een volledig beeld te geven. We zullen achtereenvolgens de gebarentaal, de gesproken taal als visueel-motorische vorm en de gebarentaalcodes als hulpmiddel bij spraakafzien belichten. We staan ook even stil bij het begrip gebarensysteem, omdat deze term vaak ten onrechte onder de gemeenschappelijke noemer *gebarentaal* valt.

GEBARENTAAL

Gebarentaal is de natuurlijke taal van prelinguaal dove mensen. Het is een visuele taal met een eigen gebarenschat en grammatica. Gebarentaal kan als volgt worden omschreven: 'Een systeem van conventionele

gebaren-symbolen voor de dagelijkse gesprekken' (Van Uden, 1984:7). De gebaren- of tekentaal heeft een eigen structuur, die wat betreft haar linguïstische complexiteit niet onderdoet voor een gesproken taal. De Belgische gebarentaal volgt met andere woorden de structuur van het gesproken Nederlands niet, beschikt over een eigen grammatica en een eigen gemeenschap van gebruikers. Gebarentalen hebben wel alle kenmerken van elke andere natuurlijke taal, zoals betekenisverlenende (semantische) en grammaticale (onderling verband aangevende) kenmerken. Deze kenmerken worden aangeduid door de volgorde, de plaats en/of de vorm van het gebaar.

Gebaren zijn samengesteld uit handvormen en bewegingen van handen, en worden aangevuld met bewegingen van het gezicht en andere delen van het lichaam ten opzichte van elkaar. Zoals woorden uit verschillende betekenisonderscheidende klanken bestaan, de fonemen, bestaat een gebaar uit verschillende betekenisonderscheidende gebaarelementen. Wijzigt een element, dan wijzigt ook de betekenis van het gebaar. Zoals *pad* en *bad* in een element verschillen, kunnen ook gebaren in een element verschillen, waardoor ze een andere betekenis krijgen (2).

Een mogelijke vorm van verwarring bij gebarentaal is dat vele dove mensen erg goed zijn in pantomime. Om een situatie 'neer te zetten' op het toneel is een mimespeler vaak een hele tijd bezig. Hij zet, bij wat hij zijn publiek duidelijk wil maken, alles in wat hij maar tot zijn beschikking heeft. In gebarentalen daarentegen kunnen doven de dingen net zo snel 'zeggen' als in gesproken taal. Doven kunnen onmogelijk alles mimen, nog afgezien van de vraag hoe ze abstracte begrippen als 'politiek' of 'loyaliteitsverklaring' kunnen uitbeelden. Soms zit er in een gebaar wel een mime-element, maar nooit wordt een complete situatie uitgebeeld. Een klein vormnabootsend elementje uit een begrip is heel vaak gewoon het gebaar voor dat begrip. Gebaren worden ook altijd in de gebarenruimte voor en boven het lichaam gemaakt, wat betekent dat de benen eigenlijk nooit worden gebruikt. Dit is ook een groot verschil met mimen (Koenen et al., 1993:51).

Pantomime is dus enkel een extra vaardigheid van doven. Daardoor kunnen ze wel goed met gebruikers van buitenlandse gebarentalen communiceren, hoewel er *geen* universele gebarentaal bestaat (3). Over het algemeen zijn gebarentalen landstalen, terwijl iedere landstaal ook zijn dialecten kent. De gebarentaal verschilt niet alleen van land tot land, maar zelfs van streek tot streek. Er bestaat dus bijvoorbeeld Nederlandse, Amerikaanse, Zweedse, Japanse, Belgische gebarentaal, maar eveneens een Vlaamse (b.v. Antwerpse) en Waalse (b.v. Luikse) variant. Zo werd binnen een regio in de Verenigde Staten Jimmy Carter aangeduid met

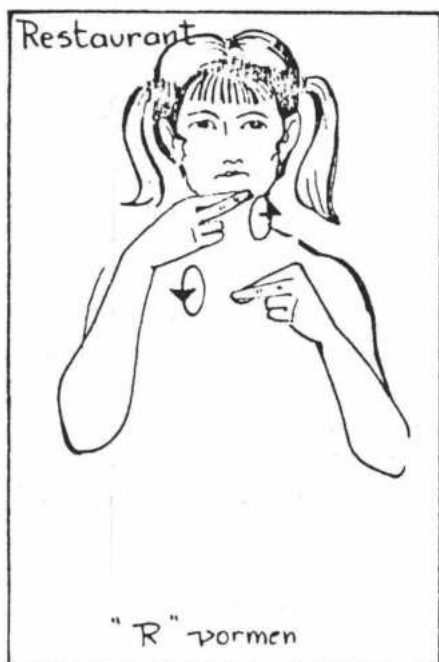
het gebaar voor 'pinda' vanwege zijn pindafarm, maar eveneens met het gebaar voor 'glimlachen'. Het Amerikaanse gebaar voor 'mama' is anders dan het Belgische gebaar. Toch kunnen dove mensen uit verschillende landen elkaar vrij gemakkelijk volgen. Hoe komt dat? Sommige grammaticale regels van gebarentaal lijken enigszins op elkaar. In gebarentalen zijn er enerzijds arbitraire (niet beeldende) gebaren, die willekeurig gekozen zijn, en anderszijds iconische (beeldende) gebaren. Bij iconische gebaren is er een relatie tussen (een deel van) het voorwerp of de beweging ervan en het gebaar, m.a.w. de vorm ervan houdt verband met de betekenis waarnaar het verwijst. In de Vlaamse gebarentaal maken we bijvoorbeeld bij het gebaar voor 'bal' een bal met onze handen in de lucht. Bij het gebaar voor 'boot' maken we met onze handen de voorsterven van de boot en de vaarbeweging. De iconische gebaren zijn onder te verdelen in gebaren die direct herkenbaar zijn, en andere die dat enkel zijn met uitleg. Het gebaar waarbij we net doen alsof we een beker naar de mond brengen, zal in de meeste gevallen begrepen worden, als 'drinken'. De gebaren die na een uitleg wel begrepen worden, berusten op afspraken. 'Nee'-schudden of 'ja'-knikken mag dan nog zo'n eenvoudige beweging zijn (iets dat al heel jong geleerd wordt), uit de vorm van deze gebaren is niet zomaar de betekenis af te leiden. In Griekenland, bijvoorbeeld, is de betekenis ervan precies het tegenovergestelde (Van Balkom, 1989:64-65). Overigens maken iconische gebaren maar een derde deel van het gebarenlexicon uit, en zijn niet alle iconische gebaren meteen begrijpelijk. Daarom gebruiken doven juist ook veel mimiek en pantomime, zoals voordien gezegd. Doven zijn goed in het geven van steeds andere omschrijvingen, net zolang tot iemand het begrijpt. Als een dove Belg en een dove Amerikaan met elkaar gebaren, kunnen ze elkaar redelijk begrijpen. Maar als diezelfde Belg kijkt naar een gesprek tussen twee dove Amerikanen, begrijpt hij er (bijna) niets van. Deze twee laatsten communiceren in Amerikaanse gebarentaal en de Belg is die gebarentaal niet machtig (Buter, 1990:93).

Hoewel sommige auteurs gebarentalen onder de noemer van manuele communicatie behandelen, doen we dat liever niet. Hiermee kan de onjuiste indruk gewekt worden dat alleen de handen een talige functie hebben. Naast de handen is er ook de informatie die niet met de handen wordt uitgedrukt, namelijk ook de bewegingen van de armen, lichaamshoudingen, mimiek, zelfs vaak articulaties van de mond zijn belangrijk. Tenslotte willen we wijzen op het belang een onderscheid te maken tussen een gebarentaal en een *gebarensysteem*, zoniet is het onmogelijk om gebarentalen als volwaardige talen te behandelen. We spreken van een gebarentaal wanneer we een zelfstandige taal bedoelen, en van een geba-

rensysteem wanneer het gaat om een kunstmatig bedacht systeem dat gebruikt wordt om de gesproken taal in gebaren weer te geven. Een gebarensysteem is dus *geen zelfstandige taal*. Zij komt voort uit de groeiende acceptatie van de nonvocale-linguïstische communicatievormen, en uit de wens om het dove kind door middel van een visuele communicatievorm de gesproken taal van de horende meerderheid te leren. Gebarensystemen zijn op dergelijke manier opgebouwd dat, voor zover mogelijk, nauwgezet de structuur en de grammatica van de gesproken taal kan worden weergegeven. Ze zijn met andere woorden bedacht als kant-en-klaar systemen waarbij die kenmerken van de gesproken taal zijn behouden die bruikbaar en doelmatig bleken. De gebarentalen hebben zich daarentegen op natuurlijke wijze ontwikkeld. Binnen de gebarentalen worden echter voortdurend nieuwe gebaren overgenomen en bedacht. Hierdoor wordt, volgens ons, een 'zuivere' gebarentaal in twijfel getrokken, omdat er altijd wel enige beïnvloeding van de gesproken taal zal zijn. Naarmate de gebaarmakende dove daarenboven meer gealfabetiseerd is, ondergaat zijn gebarentaal meer de invloed van de gesproken taal van de omgeving. Vanuit een continuüm van communicatieve modaliteiten stellen we dus vast dat zowel het gebruik van een pure gebarentaal als dat van een zuivere spreektaal de uitersten vormen, waarbinnen in de meerderheid van de gevallen mengvormen voorkomen. Horenden kennen de taal van de doven inderdaad vaak weinig of niet, maar het is moeilijk vol te houden dat de doorsnee Europese dove de gesproken taal van haar of zijn land niet zou kennen. Vandaar dat doven vaak een mengvorm van gebaren en woorden gebruiken. Het gebarensysteem in België wordt 'Nederlands (ondersteund) met gebaren' genoemd. De bedoeling is de structuur van het gesproken Nederlands doorzichtiger te maken door het gelijktijdig uitvoeren van een gebaar met een gesproken woord. Dit gebarensysteem NMG wordt onder meer in het onderwijs gebruikt, dat een vlotte communicatie tussen de doven en horenden kan bevorderen. In Vlaanderen wordt alleen aan het Sint-Gregorius Instituut te Gent-Gentbrugge systematisch gebruik gemaakt van *gebarencommunicatie* in de opvoeding van de dove kinderen. In principe is dit het gebruiken van Nederlands met gebaren, hoewel er ook ruimte bestaat voor *gebarentaal*. Men stelt dat lezen, schrijven en spreken van de doven zullen bevorderd worden indien de gebaren de Nederlandse taal volgen. Voor het gebarenlexicon werd voor ieder basiswoord van de Nederlandse taal het bruikbare, meest logische en mooiste Vlaamse dovengenaar gekozen. Algemeen kunnen we stellen dat het systeem uit handgebaren en vingerspelling bestaat. De vingerspelling wordt gebruikt om de gebaren van elkaar te kunnen onderscheiden. Enkele voorbeelden zijn:

'drinken' is 'd'-hand + gebaar (beweging naar mond toe), 'cola drinken' is 'c'-hand + gebaar (circulaire beweging naar binnen toe), 'restaurant' is 'r'-handen + gebaar (opwaartse en neerwaartse beweging naar en van mond/zie figuur 1).

Figuur 1: Gebaar voor 'restaurant' in NMG (X, 1981:109)

DE GESPROKEN TAAL IN VISUEEL-MOTORISCHE EN AUDITIEVE VORM

Doofheid is een onzichtbare handicap, maar dat betekent niet dat het onopgemerkt blijft als iemand anders reageert dan wordt verwacht. Als de slechthorendheid van de gesprekspartner niet bekend is, zal de vreemde reactie op andere wijze verklaard worden, en zal dit niet vaak in het voordeel zijn van de slechthorende. Vaak terecht zeggen slechthorenden en doven dat veel mensen zo onduidelijk praten. Omdat een goed verstaander genoeg heeft aan maar een half woord, veroorzaakt onduidelijk praten niet zoveel moeilijkheden bij goede verstaanders. Voor doven ligt de zaak echter anders. Daarom moeten ze alle beschikbare mogelijkheden benutten om zo goed mogelijk te kunnen verstaan. Dit

betreft zowel het aanleren van spraakafzien (liplezen) en het ontwikkelen en toepassen van luistertactiek (gehoortraining) die niet storend is voor de gesprekspartner. We geven hier een toelichting van de eerstgenoemde, in dit geval de visueel-motorische, communicatievorm.

De spraakklanken die we horen, ontstaan door bewegingen van het spraakorgaan (lippen, tong, kaken, gehemelte en stembanden). Deze spreekbewegingen zijn ook op een andere wijze waarneembaar. We zien deze bewegingen aan de sprekende mond van anderen of aan onze eigen mond in de spiegel (mond- of lipbeelden). We ervaren ze als bewegingen van ons spreekorgaan. Als men door middel van deze visueel-motorische waarnemingen tot het begrijpen van de taal komt, spreken we van spraakafzien of liplezen (4). Het dove kind dat van de mond probeert af te lezen wat er gezegd wordt, moet de woorden en de grammatica van de taal kennen, omdat (bij het Nederlands bijvoorbeeld) ongeveer de helft van de klanken niet te onderscheiden zijn op basis van het mondbeeld. De spraak is dus voor een groot deel een verborgen functie voor het oog, omdat de vorming van het merendeel der spraakklanken *buiten* het gezichtsveld valt of een identiek lipbeeld vertonen (= de fonemen, d.w.z. de auditief onderscheidbare kenmerken van de spraak of de 'hoorbare verschillen' in de gesproken taal). De voor het oor duidelijk waarneembare verschillen, bijvoorbeeld /p - b/ of /v - f/, berusten vaak op niet of nauwelijks voor het oog waarneembare bewegingsverschillen (= de kinemen, d.w.z. de visueel onderscheidbare kenmerken van de spraak, b.v. /p - t - k/). Dit kan aanleiding geven tot vergissingen. In het Nederlands kunnen bijvoorbeeld de mondbeelden 'pet' en 'met' of 'paard' en 'baard' gemakkelijk verward worden. Het dove kind dat de gesproken taal goed beheerst (5), kan deze woorden decoderen wanneer ze in een zin gebruikt worden. Spraakafzien vereist dus een zekere bekwaamheid om lipbewegingen af te lezen en te onthouden terwijl de spreker praat, de opeenvolging te memoriseren en dergelijke. Dan nog zal de dove voor een zeker percentage van het gezegde moeten gokken.

DE GEBARENTAALCODES: HULPMIDDELEN BIJ HET SPRAAKAFZIEN

Deze communicatievormen zijn uitdrukkelijk ontwikkeld om de structuur en/of de klank van de gesproken of geschreven taal te volgen of het spraakafzien te ondersteunen. Sommige vormen geven de letters weer van de taal, zoals vingerspellen. Andere vormen representeren de gelui-

den van een taal, waardoor ze het mondbeeld verduidelijken, zoals Cued Speech, het mond-hand-systeem van Forchhammer en het A.K.A.-alfabet. Vingerspellen is het spellen van de woorden met de handen, te vergelijken met schrijven in de lucht. Het vingeralfabet is geen zelfstandige taal, maar een code om de spelling van woorden weer te geven. Het vingeralfabet heeft geen aparte syntaxis, morfologie, fonologie en semantiek. Het wordt volledig bepaald door de structuur van de weergegeven taal. Het is te vergelijken met de morsecode (Koenen et al., 1992:92). In België en Nederland bestaat vingerspelling uit 26 distinctieve handstanden, die rechtstreeks overeenstemmen met de 26 letters van het alfabet. Bij een aantal letters kunnen we in de handvormen de grafische vorm van de letters terugvinden. Handen kunnen natuurlijk niet iedere willekeurige stand aannemen, maar de 'c' en de 'l' in het Nederlandse handalfabet zijn ook voor de ongetrainde handalfabet-lezer meteen duidelijk. Drie letters 'j', 'z' en 'k' vragen daarentegen een duidelijke handbeweging (zie figuur 2).

Figuur 2: Het handalfabet (Fevlado, 1993:19)

Vingerspelling wordt gebruikt voor eigennamen, voor woorden waar geen gebaar voor bestaat, voor straatnamen en plaatsnamen, en wanneer iemand een gebaar niet kent. Bij sommige gebaren bestaat er een relatie tussen het Nederlandse woord en de handstand van het gebaar, zoals de C-handstand in het gebaar voor 'communicatie', de T-handstand in het gebaar voor 'taal', de V-handstand in het gebaar voor 'vrede'. Deze gebaren noemt men geïnitieerde gebaren. Bij deze gebaren kijkt men naar de eerste letter van het geschreven woord en neemt men de corresponderende handstand in het vingeralfabet. Deze handstand is dus gelijk aan de eerste letter van het geschreven woord. Vingerspellen is met andere woorden in de eerste plaats een hulpmiddel, als aanvulling op de gebarentaal (Buter, 1990:103).

DE VERSCHILLENDE COMMUNICATIEMETHODES VOOR DOVEN

Wij spreken met onze spraakorganen, maar wij converseren met ons gehele lichaam. (David Abercrombie, 1969)

Doven en gebaren hebben altijd samengegaan. Reeds in 374 vóór Christus erkende Plato de mogelijkheid om doven door gebaren te vormen. Hij stelde toen reeds vast dat doven ook zonder woorden elkaar schenen te begrijpen. Een andere belangrijke naam uit de Klassieke Oudheid is Aristoteles (384-322 v.C.). In de discussie wat mens tot mens maakt, werd hij ten onrechte verantwoordelijk gesteld voor de uitspraak dat *waar het gehoor ontbreekt de mogelijkheid tot de taalontwikkeling ontbreekt*. Het gehoor werd aangezien als het instrument bij uitstek voor de ontwikkeling. De stomheid, het niet kunnen spreken, werd met andere woorden geassocieerd met het onvermogen te denken. Aristoteles bedoelde echter met zijn uitspraak te zeggen dat doven niet spontaan kunnen leren spreken als horende mensen. Dit werd echter verkeerd geïnterpreteerd als 'dove mensen kunnen niet leren omdat ze de taal niet horen' (Teughels, 1994:3-21).

Spijtig genoeg bleef de ellendige situatie voor de doven - op enkele uitzonderingen na - voortduren tot in de achttiende eeuw. Daarna kwam er een grondige wijziging tot stand. De eerste dovenscholen ontstonden in deze eeuw. In de tweede helft van de achttiende eeuw doken er enkele namen op die voor altijd aan de geschiedenis van het dovenonderwijs verbonden zullen blijven, waaronder Charles-Michel de l'Épée en Samuel Heinecke. Deze twee personen zijn zeer belangrijk, omdat ze verbonden zijn aan twee verschillende opvattingen in het dovenonderwijs.

DE MANUELE METHODE OF FRANSE METHODE

Volgens de manuele methode is de gebarentaal het meest geschikte middel om gehoorgestoorden op te voeden. Charles-Michel de l'Epée zou de aanzet geven tot een nieuwe opvatting in het dovenonderwijs, namelijk het gezamenlijk opvoeden van dove kinderen in een openbare school. In 1770 stichtte hij de eerste publieke school voor doven, later werd dit 'l'Institut National des Sourds et Muets'. Hij creëerde hiermee een gunstige voedingsbodem voor een kleine dovengemeenschap. Hij beschouwde de gebarentaal als de moedertaal, de natuurlijke taal van de doven en de spreektaal als iets kunstmatig. Hij erkende hiermee de kracht van de gebarentaal, maar vond ze tegelijkertijd ontoereikend om vaardigheid in de Franse taal te verwerven. Hij ontwierp daarom voor zijn leerlingen een gebarensysteem dat het Frans op de voet volgde: 'Signes Méthodiques'. Hij hield strikt aan de volgorde van het Frans: hij zocht naar een een-op-een relatie tussen de grammaticale structuur van het Frans en zijn gebarentaal. Voor 'une' koos hij het gebaar voor 'muts'. Als men 'une table' wou zeggen, maakte men gebruik van het gebaar voor 'muts' en 'tafel' (Bogaerts et al., 1993:195).

Verschillende taalkundigen zijn van oordeel dat het systeem van de l'Epée gedoemd was te mislukken, omdat hij onvoldoende rekening hield met de eigen structuur van de gebarentaal. Door de gebarentaal om te zetten in een taal die geënt was op de structuur van de gesproken taal (dus les signes méthodiques), ontkende de l'Epée de kracht van de gebarentaal, die zich niet laat dwingen in een keurslijf van een andere taal. De opvolger van de l'Epée, Roch Sicard, was één van die taaldeskundigen die tegelijkertijd bewondering voor maar ook heel wat kritiek had op de l'Epée. Hij vond dat de l'Epée te veel aandacht schonk aan het leren van losse Franse woorden en te weinig aan het leren van de Franse grammatica. Via zijn ingewikkeld gebarensysteem wou Sicard aantonen dat zijn leerlingen meer konden, minstens zelf eenvoudige zinnen schrijven en complexe zinnen verstaan (Teughels, 1994:24). Niet alleen de eerste Belgische scholen, maar ook de eerste dovenscholen in Amerika stonden bij hun oprichting in het begin van de negentiende eeuw sterk onder invloed van de Franse methode. Geleidelijk aan, eind negentiende eeuw, kwam de manuele methode onder druk te staan vanwege het snel terrein winnende oralisme.

DE ORALE METHODE OF DUITSE METHODE

Het oralisme is een stroming die ervan uitgaat dat het dove kind via spreken en spraakafzien, gecombineerd met het gebruik van het restgehoor (d.i. zoveel mogelijk de aanwezige hoorresten ondersteund met hoorapparatuur benutten, hoe beperkt deze waarneming in vele gevallen ook blijft), in gesprek kan komen met zijn omgeving. De orale methode maakt met andere woorden overwegend gebruik van spraakafzien als ontvangstmogelijkheid en spreken als uitingsmogelijkheid.

Binnen deze stroming is Samuel Heinecke een belangrijke naam. Hij voerde de spreekmethode in en sloot, in tegenstelling tot Charles de l'Epée, de gebaren uit. Hij was ervan overtuigd dat denken niet mogelijk was zonder gesproken taal. Hij meende dat de manuele communicatie de intellectuele ontwikkeling van de dove zou belemmeren. Hij onderwees door liplezen en spreken. Dove kinderen dienden, volgens hem, op dezelfde wijze tot spraak- en taalontwikkeling te komen als horende kinderen. Bovendien was hij ertegen gekant dat geschreven taal zou worden aangeleerd vooraleer de gesproken taal beheerst werd. De spraakontwikkeling vormt de basis van de taalontwikkeling. Ten slotte stelde Heinecke dat spraak en taal van bij het begin van de opleiding als basis voor alle onderwijs en communicatie moeten worden beschouwd (Lane, 1988:95).

Charles de l'Epée en Samuel Heinecke zijn dus verbonden aan twee verschillende methodes. Het was echter niet zo dat elke school vrijelijk een van beide methodes uitkoos, want het jaar 1880 zou daar verandering in brengen. In 1880 had in Milaan het internationale congres over het dovenonderwijs plaats. Er werd fel gediscussieerd over de voor- en nadelen van beide methodes, een discussie waarbij de voorstanders van de orale methode de strijd in hun voordeel wisten te beslissen. Ten eerste werd er gesteld dat het gebruik van de gesproken taal voor het onderwijs aan en de opvoeding van doven de voorkeur verdiende boven het gebruik van de gebarentaal. Ten tweede verdiende de zuivere spreekmethode de voorkeur, omdat het gelijktijdig gebruik van gebarentaal en gesproken woord het spreken en het spraakafzien ongunstig beïnvloedt. Officieel werd de gebarentaal als communicatiesysteem in het onderwijs hiermee afgeschaft (Bloemkolk, 1981:15).

Zoals vaker gebeurt met congressen is ook hier sterke kritiek geformuleerd op de representativiteit van de delegaties met stemrecht. Op dit congres waren namelijk *geen* doven aanwezig. Hoe dan ook, met dit congres werd de toon gezet van het dovenonderwijs in het begin van de

twintigste eeuw. Nagenoeg alle scholen voerden na Milaan deze methode consequent in, ook in België.

Deze situatie werd grondig gewijzigd met de komst van de totale communicatiemethode (TC), waardoor de gebarentaal werd geherwaardeerd. Di Carlo (1964:115) stelde reeds in de jaren zestig:

In a democratic society no one should have the prerogative to impose upon any individual one and only means of communication. Let the deaf choose whether to speak or to sign. The evidence is unequivocal that signs may be learned with greater ease and less time than speech. But the evidence is also impressive that speech seldom develops if signs come first.

TOTALE COMMUNICATIE (TC)

Algemeen kunnen we stellen dat de TC-beweging zich aanvankelijk sterk afzette tegen het oralistische denken en de zuivere oraal-aurale aanpak. De beweging veroorzaakte een nieuwe dynamiek in de dovenpedagogiek, die momenteel nog steeds aan de gang is.

De TC-filosofie vertrekt vanuit het beginsel dat elke persoon recht heeft op die vormen van communicatie die volledig contact met anderen zo goed mogelijk verwezenlijken. Vanuit deze benadering poogt men een succesvolle communicatie te creëren tussen mensen met een verschillende manier van taalperceptie en/of -productie. De onderliggende overtuiging is dat men altijd primair *communicatie* dient na te streven, en dat het *medium* secundair is. Op die manier kan men de omgevingstaal voor het dove kind optimaal bereikbaar maken, wat zowel de taalverwerving als het emotionele evenwicht ten goede zou komen. De onderliggende filosofie wordt dan ingevuld in een individueel geval (Hendrickx, 1986:24). Concreet wordt hiermee bedoeld dat de communicatie afgestemd moet zijn op de mogelijkheden van het dove kind. Hierdoor krijgt het de mogelijkheid via gesticulatie, gebarentaal, het spreken, spraakafzien, vingerspelling, lezen en schrijven in communicatie te komen met de anderen. In de TC-methode aanvaardt men dat het leren spreken en spraakafzien nu eenmaal problematisch zijn voor dove kinderen. Maar dat betekent nog niet dat er aan het leren spreken niets kan worden gedaan. Binnen de TC stelt men het meestal als volgt: 'Dove kinderen voelen de nood tot het spreken aan, als ze aanvoelen en beleven wat taal en communicatie is, en als ze doorhebben dat gebaren die ze vlot verworven hebben, kunnen verbonden worden met gesproken vormen' (Fevlado, 1987:13-14).

TC werd op vele plaatsen in de westerse wereld op gejuich onthaald. In Nederland, bijvoorbeeld, schakelen alle doveninstututen langzaam over op de TC-methode. Alleen het doveninstituut St.-Michielsgestel behoudt een sterk oralistische werking. In België, meer bepaald in Vlaanderen, gebeurt precies het omgekeerde: slechts één instituut (te Gent-Gentbrugge) schakelt over naar TC, de andere doveninstututen werken verder binnen de oralistische beweging. Dit heeft te maken met het feit dat TC van de grond krijgen niet hetzelfde is als het 'invoeren van gebaren'. Het is ook een mentaliteitsverandering. Het moet altijd gepaard gaan met het aanvaarden van gebaren als een normaal middel tot communiceren bij een grote groep van mensen, en het besef, tegelijkertijd, dat er dove kinderen zijn voor wie gebaren minder noodzakelijk zijn. Dat is de geest van TC.

BILINGUALISME OF TWEETALIGHEID

Bepaalde deskundigen stelden TC in vraag. Men vroeg zich af of een tweetalige methode geen betere methode zou zijn voor de doven, waardoor de TC-methode in het gedrang kwam. Men stelde zich de vraag of een strikte simultaneiteit van het auditief-vocale (hoortraining en spreken) en het visueel-motorische (spraakafzien en gebaren) kanaal wel te realiseren was. Elk communicatiekanaal heeft namelijk een eigen dynamiek, en de mate waarin men een van beide in het stramien van het andere kan dringen, is nu eenmaal beperkt (Hendrickx, 1986:23). Men kwam met de aanbeveling om TC maar te laten varen en als eerste taal het dove kind de natuurlijke gebarentaal aan te bieden, want alleen deze taal 'is the best vehicle for providing access to socio-cultural information'. De landstaal zou moeten worden geleerd via lezen en schrijven, uitdrukkelijk niet via het spreken. Het spreken zelf zou pas aan de orde zijn 'after competence in the sign language'. Men noemt dit de bilinguale opvoeding (Van Dijk, 1991:12).

In de tweetalige opvoeding van dove kinderen geldt een georganiseerd aanbod en gebruik van twee talen: de natuurlijke taal uit de plaatselijke dovengemeenschap en de gesproken taal, dit zowel voor kinderen met dove ouders als voor dove kinderen met horende ouders. Indien het dove kind op een natuurlijke manier de gebarentaal kan leren, zal het een stevige basis hebben om de gesproken taal, het Nederlands bijvoorbeeld, als een tweede taal te verwerven (Bogaerts et al., 1993:227).

Men stelt veelvuldig vast dat de meeste dove kinderen wel de twee talen verwerven, maar in geen van deze talen uiteindelijk vaardig genoemd kunnen worden. Men spreekt hier van onvolkomen tweetaligheid of half-

taligheid (= semilingualisme). De tekortschietende vaardigheid in het Nederlands is voor een groot deel te herleiden tot betrekkelijk moeilijke factoren bij het kind, zoals de hoeveelheid aanwezige hoorresten, het vermogen die hoorresten te gebruiken en de aanleg tot spraakafzien. Anderzijds laat de vaardigheid in de Belgische gebarentaal te wensen over vanwege het gebrek aan gebarentaal aanbod in het dovenonderwijs (Knoors, 1993:34). Zoals Hansen zegt (1990:51):

The bilingualism we meet with the deaf community will always be different from the bilingualism we may find amongst hearing people, due to deaf people's inevitable handicap of not being able to hear the spoken language. So however idealistic we might be when setting up the goals for a bilingual education to deaf children, we will also have to modify our expectations and teaching methods when it comes to their learning of a second language, which involves a sense they do not have.

BESLUIT

We schetsten hier de vier belangrijkste opvoedingsmethodes in chronologische volgorde, gaande van de manuele methode tot en met de tweetalige methode. Zoals uit de uiteenzetting blijkt, gaat het gezegde 'histoire se répète' maar al te sterk op voor de dovenpedagogiek. De spanning tussen de verschillende methodes die er bestond en nog steeds bestaat, heeft soms iets weg van de strijd tussen bepaalde godsdiensten. We zouden al een stap verder komen als de verschillende gereformeerden samen rond de tafel zouden gaan zitten, en, nog belangrijker, als ook de auditief gehandicapten aan de discussie zouden kunnen deelnemen. Ten slotte draait het toch om hun opvoeding, en wie zou hier niet beter over kunnen oordelen dan de doven zelf.

ALGEMEEN BESLUIT

Weinige mensen weten iets van doofheid: waarom zouden ze ook? Toch is doofheid, net als de wereldbevolking, aan het toenemen en dit ondanks de vooruitgang in de geneeskunde. Maar evenzeer zijn de technieken ter bestrijding en verlichting van de handicap toegenomen. Vandaar ontstond het idee om studie (communicatie) en passie (voor doven) te combineren. Via een zoektocht doorheen de 'dovenwereld' zijn we nagegaan welke communicatievormen, -methodes en -hulpmiddelen (samengevat 'communicatiemiddelen') er in België bestaan en toegepast worden. Ener-

zijds stelden we vast dat de oorzaken van spraak/taal- en bijgevolg communicatieproblemen talrijk en complex zijn, maar anderzijds dat zowel het onderwijs van de doven, de communicatievormen en de technische-elektronische ontwikkelingen voortdurend in opmars zijn. Dit is volgens ons één van de onmiskenbaar waardevolle en bemoedigende aspecten van de huidige vooruitgang.

Ten slotte zouden we graag willen eindigen met een gedachte die spontaan in ons opkwam tijdens een van onze eerste stages: 'Wees blij met de dingen die je hebt. Niet dat je er beter van wordt, maar je wordt er ook niet minder door'.

(*) Dit artikel is gebaseerd op haar eindverhandeling *Communicatiemiddelen voor doven*. Fac. Soc. Wet., Dep. Comm. Wet., K.U. Leuven, september 1994, 162 blz. Promotor: Prof. Dr. L. Van Poecke.

NOTEN

- (1) Dit is de stereotiepe zienswijze, die niet helemaal juist is. De doofgeborenen ervaren geen 'stilte' en daar klagen ze ook niet over, net zomin als blinden 'duisternis' ervaren of erover klagen. Dit zijn onze projecties of metaforen van hun toestand. Ook de zwaarst gehoorgestoorden kunnen soms allerlei geluiden horen, en ze zijn vaak uiterst gevoelig voor allerlei soorten trillingen.
- (2) Een voorbeeld hiervan zijn 'kalf' en 'kliniek'. Hier zien we het belang van de onderscheidende fonologische gebaarelementen. Deze elementen zijn:
- *de plaats waar het gebaar gemaakt wordt*: het gebaar voor 'kalf' en 'kliniek' wordt rechts naast het voorhoofd gemaakt;
 - *de handvorm*: vingers open bij het gebaar voor 'kalf' en vingers gesloten bij het gebaar voor 'kliniek';
 - *de handstand of de oriëntatie van de handpalm en vingertoppen*: zowel voor 'kalf' als voor 'kliniek' de vingertoppen opwaarts gericht en de handpalm binnenwaarts gericht;
 - *de beweging van de handen en de vingers*: in beide gevallen de beweging naar buiten toe;
 - *eventuele gelaatsuitdrukkingen of mondbeeld*.
- Worden deze elementen onvoldoende duidelijk of onjuist uitgevoerd, dan kan een gebaar onbegrijpelijk worden.
- (3) Een oeroude, maar onjuiste opvatting die bij vele, horende mensen bestaat, is de volgende: 'Gebarentaal is een internationale taal.' Er bestaat wel een poging, namelijk GESTUNO, een internationaal te gebruiken gebarentaal, die ontwikkeld werd eind jaren zeventig. Het is een lexicon van 1.500 gebaren, waarin men de meest voorkomende en overeenkomstige gebaren uit een aantal landen heeft verzameld, zonder een onderliggend grammaticaal systeem. Het is te vergelijken met ESPERANTO voor horenden, een mengsel van elementen uit verschillende talen. De International Sign

Language, net als Esperanto, heeft nooit een succes gekend, omdat het voor de meeste doven onbegrijpelijk en vooral onaanvaardbaar was.

- (4) De term spraakafzien heeft de voorkeur boven de ook vaak gebruikte term 'liplezen', omdat men zich bij het aflezen niet alleen op de lipbewegingen baseert (Martin et al., 1988:69).
- (5) Deze dove kinderen zijn hoofdzakelijk oraal opgevoed en/of na de taalontwikkeling pas doof geworden, waardoor ze al een goede beheersing van de spreektaal bezitten.

LITERATUURLIJST

- Bloemkolk, J.M. (1981) *Wie niet horen kan, moet maar zien. Een Visie op het Communiceren met Doven*. Muiderberg: Coutinho.
- Bogaert, J. et al. (1993) 'Personen met een Auditieve Handicap', in E. Broekaert (red.) *Handboek Bijzondere Orthopedagogiek*. Leuven: Garant.
- Buter, H. (1990) *101 Vragen over Doof zijn*. Amsterdam: Grafisch Centrum.
- Di Carlo, L.M. (1964) *The Deaf*. London: Prentice-Hall International.
- Fevlado (1987) *Totale Communicatie: een Middel tot Integratie*. Brochure samengesteld ter gelegenheid van de gezinsdag voor ouders van dove en slechthorende kinderen in Gent-Gentbrugge, 12 april 1987.
- Fevlado (1993) *Infodoven*. Gent-Gentbrugge: Federatie van Vlaamse Dovenverenigingen.
- Hansen, B. (1990) 'Trends in the Progress Towards Bilingual Education for the Deaf Children in Denmark', in S. Prillwitz & T. Vollhaber (eds.) *Sign Language Research and Application*. Hamburg: Signum.
- Hendrickx, K. (1986) 'Totale Communicatie: Opkomst, Begripsomschrijving en Toepassing', in A. Schaerlaekens (red.) *Ieder zijn communicatie*. Leuven: Acco.
- Knoors, H. (1993) 'Over Realiteiten en Verwachtingen, Voetangels en Klemmen', *Van Horen Zeggen*, 34 (2): 31-38.
- Koenen, L. et al. (1993) *Gebarentaal. De Taal van Doven in Nederland*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Lane, H. (1988) *When the Mind Hears. A History of the Deaf*. London: Penguin Books.
- Moore, D.F. (1978) *Educating the Deaf. Psychology, Principles and Practices*. Boston: Houghton Mifflin.
- Sacks, O. (1989) *Stemmen Zien. Reis naar de Wereld van de Doven*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Teughels, C. (1994) *Historiek*. Mechelen: Collegenota's, SITO.
- Van Balkom, H. (1989) *Kiezen voor Communicatie*. Nijkerk: Intro.
- Van Dijk, J.P.M. (1991) *Tussen Bilingualisme en Cochleaire Implant: het Spanningsveld en de Dovenpedagogiek*. Nijmegen: Universitaire Pers.
- Van Uden, A.M.J. (1984) *Gebarentaal en Psycholinguïstiek*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- X (1981) *Woord en Gebaar. Deel 3*. Gent-Gentbrugge: Federatie van Nederlandstalige Dovenverenigingen.